

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕФОРМАЦІЇ

Будь-яка держава сильна прибутками, багатством, здоров'ям, знаннями та соціальним сомопочуттям своїх громадян. Ніяку, хоч і найкращу та розумну, економічну програму не буде реалізовано, якщо вона не торкається інтересів населення, не сприяє укріпленню соціальної сфери суспільства. Історичний досвід свідчить, що намагання більшовиків, комуністів декларувати цінність людини, але всі проблеми вирішувати за рахунок соціальної сфери, призводять до краху.

Більшість програм, розповсюджених в Україні, мають явно несоціальний характер. Соціальні розділи в них, як правило, страждають або декларативністю, або проголошують тези, які явно не будуть реалізовані. Тому перше, що ми повинні вимагати, — це постійної уваги до соціальної сфери українського суспільства. Соціальні реформації мають не менше значення, ніж економічне зростання або політичні перебудови. І ще невідомо, що, врешті, виявиться головною умовою виживання України: структурно-політичні і економічні зміни чи розум, почуття та воля українського народу, його спроможність у скрутні години мобілізуватися і показати світу своє прагнення до свободи.

Історичний аналіз поперед-

ніх намагань отримання Україною незалежності свідчить: зневаження соціального питання призвело до того, що його зуміли на повну міць використати більшовики та знищили паростки Незалежності. Тому всіляка розгубленість і навіть нехтування соціальним питанням у розбудові України є небезпечні.

Нам треба відверто сказати, що в умовах продовження кризи здійснюються швидкі зміни соціальної структури українського суспільства, головною особливістю яких є формування прошарку багатих та бідних. Становище ускладнюється тим, що у процесі переходу до ринкової системи відбуватиметься дерегуляція та роздержавлення соціальної сфери. А дефіцит державного бюджету і розвал економіки різко обмежує можливості держави здійснювати великий вплив на соціальну сферу суспільства. До цього додається, очевидно, неефективність державних соціальних програм і системи соціального забезпечення. Тому в новій для нас ситуації перш за все необхідно докорінно змінити стратегію і тактику соціальної безпеки.

Основними цілями соціальної політики української держави і суспільства є:

— припинення стрімкого процесу соціальної, духовної та фізичної деградації українсь-

кого народу. Доти ні про яке відродження не може бути і мови. Вся стратегія соціальної політики міститься в необхідності виживання українського народу. Лише після вирішення цього невідкладного завдання можна розглядати питання про розвиток і відродження держави;

— недопустимість подальшого зубожіння основної маси населення;

— ліквідація об'єктивних умов соціального вибуху та гострої конфронтації між населенням та державною владою, між бідними та багатими;

— стимулювання економічного зростання, продуктивності праці та покращення якості товарів;

— формування механізмів відтворення та поповнення середнього класу;

— стабілізація політичного стану у країні та укріплення престижу української незалежної держави як суб'єкта соціальних гарантій та захисту;

— стимулювання формування української еліти;

— стримування соціально-агресивних верств населення та нечесних людей;

— оздоровлення морально-психологічного клімату у суспільстві та нейтралізація і легалізація ряду прихованих та відкритих форм девіантної поведінки та соціальних хвороб;

— пом'якшення соціальних наслідків безробіття, бідності, інфляції, перекваліфікації та ін.;

— забезпечення всьому населенню України мінімального рівня матеріальної допомоги, освіти та медичного обслуговування а також умов для проживання;

— збереження та підвищення ефективності діяльності в умовах скорочення державного фінансування тих галузей народного господарства та культури, які забезпечують розвиток всієї соціальної сфери;

— підготовка всіх верств населення України не лише до традиційних, а й до нових проблем, що неминучі в ситуації перехідного періоду і є умовами виживання як нації, так і держави;

— формування почуття соціальної солідарності, миру та відповідальності усіх верств суспільства в умовах переходу до "дикого" капіталізму і ринкових відносин;

— вирівнювання соціальних умов різних регіонів України;

— суттєве підвищення економічної ефективності державної системи соціальної безпеки;

— випрацювання механізмів взаємодії держави і суспільства по захисту соціально уразливих верств населення у зв'язку з особистими зусиллями кожного, кому надається допомога;

— соціальне стимулювання ініціативної та активної частини середнього класу, формування мінімального соціального захисту багатих, середніх, та бідних, — надання соціальної підтримки непрацездатним, мало-

забезпеченим і, навпаки, стримання надто багатих.

Соціальна структура українського суспільства за останні п'ять років зазнала кардинальних змін. Звичайно, як і раніше, діє соціально-демографічна диференціація людей за статтю та віком. Важливим соціальним критерієм є професійно-кваліфікаційний статус, приналежність до різних галузей народного господарства. Як і в минулі десятиріччя, продовжує діяти розмежування людей за місцем мешкання, за типом населених пунктів (місто, село). Продовжується вплив на соціальну структуру та суспільно-політичні відносини розмежування людей відповідно наближенню до джерел розподілу і перерозподілу ресурсів і продуктів виробництва, що склалися при тоталітарному устрої. Освіта, стаж та місце роботи залишаються критеріями, що формують поведінку людей. Поряд з тим, у зв'язку із переходом до ринкової економіки велику роль починають грати такі фактори, як рівень прибутку та форма власності. З'явився та швидко набирає силу критерій розподілу людей на працюючих та безробітних.

Раніше соціальна структура суспільства складалася з декількох великих груп: селян, робітників, інтелігенції, службовців та правлячої партійно-господарської еліти. Зараз все більшого значення набуває розподіл суспільства за рівнем та джерелом багатства, наявністю чи відсутністю приватної власності. Саме прибуток та форма його отримання стають головним

структуротворчим фактором українського суспільства. Це, природно, свідчить про відродження в Україні ринкових відносин та первинного капіталізму. І все було б не так погано, якби разом з тим не набували силу й негативні фактори.

По-перше, громадяни, — ані політики, ані уряд, ані бідні, ані багаті, — ніяк не можуть звикнути до формування нової соціальної диференціації, до появи нових критеріїв її оцінки. Звіси й агресивність до багатих, байдужість до бідних — як приклад неадекватної реакції та нездорових стосунків у суспільстві.

По-друге — швидкість, з якою здійснився розподіл на бідних та багатих.

По-третє — процеси збіднення та збагачення мають явно деформований характер. Бідними часто стають не зі своєї провини чи за власним бажанням. А замість традиційних джерел формування багатства, таких, як праця, спадщина, бережливість, підприємливість та ініціатива, ризик, — джерелом багатства стають кримінальна діяльність, спекуляція, крадіжки, використання державної власності, ресурсів та працівників держпідприємств і ще багато чого. При цьому процес первинного накопичення капіталу здійснюється вельми стрімко, протягом декількох років, а не поколінь чи навіть століть (як це було на Заході).

З цієї точки зору нова соціальна структура складається перш за все з таких соціальних груп: надто багаті, багаті, се-

редні, бідні та злиденні. Вимальовується нова специфіка сучасної структури: конче великий розрив між надто багатими і надто бідними;

— процес усвідомлення і багатими, і бідними, і державою нових структурних змін не встигає за бурхливим розвитком соціальної диференціації;

— виникнення поряд з великою соціальною групою люмпенів міцної прикордонної верстви між бідними та слабим середнім класом — маргіналів.

Власне кажучи, маргінали — це найбільша група населення України, яка хитається між класом бідних та малочисельним середнім класом. Ще кілька років тому ці люди вважалися достатньо забезпеченими. Сьогодні їм доводиться працювати набагато більше, ніж в часи Брежнєва, а споживати набагато менше. Становище ускладнюється тим, що це є активна, працездатна та кваліфікована частина українського суспільства, якій держава, не даючи можливості заробляти на пристойне існування.

До речі, саме ця група у свій час була першим критиком тоталітаризму та імперії, а відтак брала активну участь у процесі здобуття незалежності. Зараз це найбільш критично настроєна маса людей. Більшість багатих людей взагалі не цікавлять національно-державні проблеми.

Недопущення конфліктів, класової ворожнечі між бідними та багатими, працівниками та безробітними є серйозною проблемою соціально-державної безпеки.

Одним з головних напрямів української соціальної політики має стати дослідження та вирішення проблем девіантної поведінки та соціальних хвороб. Ми повинні констатувати, що нині в Україні зростають форми та розміри девіантної поведінки (злочинність, самогубства, наркоманія, алкоголізм, проституція тощо). Ці та багато інших форм відхиленої поведінки в ситуації розвалу системи соціального контролю набрали загрозуючих для соціального благополуччя та якості життя майбутнього українського суспільства розмірів, крім того, швидкість і масштаби їх розповсюдження незабаром будуть преважати можливості їх стримування. Вже нині щодо домінуючих форм девіантної поведінки важко говорити про можливості їх профілактики.

Поряд з цим українське суспільство переживає ряд негативних процесів і явищ, які сміливо можна назвати соціальними захворюваннями. Передусім слабкість моральної, етичної і правової ціннісно-нормативної системи. Соціальна анемія характерна для періодів кризи, але розмір її розповсюдження у сполученні з іншими соціальними хворобами (агресивністю, егоїзмом, цинізмом та апатією) складає реальну загрозу для усіх сфер життя українського суспільства. Блискавичність суспільних змін призвела до руйнування успадкування традицій між поколіннями, натомість породивши відчуженість між батьками та дітьми, учнями та вчителями. Все це призводить до дегра-

дації процесу соціалізації молоді.

Більш того, унікальність сучасної соціальної сфери українського суспільства полягає в тому, що соціальної реабілітації та соціалізації потребує не лише молодь, а - й набагато більше - старше покоління людей, яке абсолютно не готове до нової поведінки в жорстких умовах "дикого" капіталізму.

Серйозного державного та суспільного захисту потребує українська сім'я. Спад народжування, збільшення кількості розлучень, важкі наслідки протиріччя соціальної ролі жінки (яка зобов'язана брати на себе основне навантаження по вихованню дітей і водночас працювати), ускладнення кризи у сім'ях людей старшого покоління, — всі ці та багато інших проблем потребують найуважливішого ставлення до себе і повинні знайти своє місце у засадах соціальної політики. Особливо зараз, коли сім'я зазнає великих труднощів у зв'язку з комерціалізацією стосунків між людьми та труднощами економічного характеру і коли з'являється унікальна можливість відновити традиційну цінність української сім'ї, роду у масовій свідомості.

Для ефективної розробки стратегії й тактики соціальної політики, на нашу думку, дуже важливо вірно визначити ті групи населення, що більше за інших потребують соціального захисту з боку суспільства та держави. В епіцентрі соціальної політики української держави і

суспільства мають опинитися: жінки, що знаходяться у декретній відпустці, матері, що знаходяться у відпустці по догляду за дитиною віком до 3-х років; багатодітні матері; самотні матері та їхні діти; активні ліквідатори, переселенці та інші категорії населення, що потрапляють під дію Закону про Чорнобиль; воїни-афганці, що потребують соціально-психологічної реабілітації, медичної та матеріальної допомоги; ветерани національно-визвольного руху та Другої світової війни; вихованці дитячих будинків-інтернатів; діти без батьків, бездоглядні; діти, що знаходяться під опікою; інваліди дитинства, праці та війни; пенсіонери; школярі; студенти; непрацевдатні усіх категорій; малозабезпечені; безробітні; біженці; мігранти.

Однак було б помилкою зводити зміст соціальної політики лише до захисту соціально слабких прошарків населення. Не менш важливим завданням є й захист інших верств суспільства, що являють собою особливе значення для України: талановиті діти та дорослі; фермери; групи вчених та техніків, спроможних суттєво вплинути на конкурентоздатність українських товарів на розвиток нації; менеджери; українське чиновництво.

Іншими словами, соціальну політику потрібно спрямувати як на формування середнього класу, так і на створення умов для стимулювання процесу оформлення, кристалізації та самоідентифікації української еліти.

Основними факторами здійс-

нення такої соціальної політики мають бути:

- українські державні органи соціального забезпечення;
- приватний бізнес України;
- профспілкові об'єднання;
- українські та міжнародні благодійні фонди та установи;
- українські церкви;
- іноземний бізнес.

Модернізована та реформована соціальна політика українського суспільства передбачає відмову від державного патерналізму у країні. Недивлячись на те, що наша держава в міру своїх фінансових можливостей забезпечує виконання своїх зобов'язань перед громадянами України (передусім на основі розвинутого оподаткування) та проводить основні соціальні реформи, треба відверто визнати, що період повної відповідальності держави за розвиток соціальної сфери закінчився, — нам ще не скоро доведеться порівнювати себе із розвинутими капіталістичними країнами Заходу, що мають великі традиції та масштаби соціального захисту.

Наступним суб'єктом соціальної політики повинен стати приватний бізнес, котрий зобов'язаний розвивати заходи соціальної політики як на виробництві, так і у сфері відпочинку, побуту, освіти та охорони здоров'я. Хоча така модель створює відому нерівність різних фірм у соціальній сфері, цьому шляхові, на наш погляд, все ж таки треба надати перевагу через те, що він не орієнтується на високі податки, державний перерозподіл послуг та можливостей, але дає

можливість підприємству використовувати соціальну політику для стимулювання праці.

Третім суб'єктом соціальної політики мусять стати профспілки, адже те, що стосується соціальних умов праці та побуту, є саме їхнім прямим обов'язком. Профспілкам треба віддати безпосередньо велику роль для участі у збереженні та розвитку послуг у охороні здоров'я, освіті, пенсійному забезпеченні.

Четвертим джерелом та суб'єктом державних заходів можуть стати багаточисельні благодійні фонди та установи, діяльність котрих повинна чітко регулюватися законом. За такими установами повинен бути жорсткий суспільний та державний нагляд. Досвід Чорнобильської благодійності свідчить про колосальні зловживання передусім у фінансовій сфері та у оподаткуванні.

П'ятим фактором розвитку соціального захисту населення може стати міжнародна благодійність. Як видно, у найближчі роки Україні не обійтися без технічної та гуманітарної допомоги соціально слабкій частині свого населення.

Шостим фактором, суб'єктом активної та ефективної справедливої соціальної політики могли б стати церкви України. Традиційно церква брала на себе нелегке піклування про найбідніших, калік та ущербних людей. На жаль, наші церкви більш займаються політикою та з'ясуванням стосунків, розподілом храмів чи посад, ніж турботою про блукаючі душі;

скалічених та бідних.

Нарешті треба звернути увагу на те, що у соціальній політиці будь-якої ринкової держави повинен діяти принцип "врятування утопаючих - справа рук самих утопаючих". Власне кажучи, все різноманіття стратегій соціальної політики у світі зводиться до двох основних моделей. В одному випадку соціальний захист сприймається державою, суспільством та громадянином як соціальна допомога чи філантропія. В другому — наголос робиться не на виплаті чи допомозі, а на створенні умов, що дозволяли б соціально слабкому в кращому випадку стати на ноги, а в гіршому — якщо мова йде про непрацездатних — відчутти соціальну солідарність, свій зв'язок із суспільством, турботу про себе.

Кажучи про нові для України суб'єкти поведінки соціальної політики, крім держави, на наш погляд, доцільно було б звернути увагу на соціальний потенціал іноземного бізнесу. Ще невідомо, що краще для України: валютні надходження від діяльності іноземних підприємців та інвеститорів, чи їхня можливість забезпечити високий рівень соціального захисту на своїх підприємствах, чи їхній внесок у розвиток соціальної інфраструктури регіону, в якому розташовано підприємство з іноземним капіталом. Особливо в цьому відношенні багато чого могли б зробити транснаціональні компанії. По-перше, було б логічним, якщо б окрім найновіших технологій вони б при-

возили з собою й відповідний для західних країн рівень соціального захисту своїх працівників. А по-друге, якщо західні компанії будуть виробляти продукцію в Україні, то найменші проблеми соціально-екологічні, проблеми охорони праці та перекваліфікації повинні бути і їх проблемами. Ми вже не говоримо про те, що необхідно вимагати від західних бізнесменів та інвеститорів, щоб у результаті їхньої діяльності збільшувалася кількість робочих місць.

Основні напрями соціальної політики української держави та суспільства

На наш погляд, потрібно сформулювати мінімальне коло актуальних та потенційних завдань соціально-державної безпеки, що потребують найшвидшого вирішення:

— всебічне сприяння розв'язанню проблем працівників похилого віку, що викликані процесом старіння українського суспільства;

— організація та сприяння заходам по забезпеченню зайнятості населення в умовах структурної перебудови України;

— розвиток підприємницьких здібностей;

— організація масового і ефективного всеобучу основам підприємництва, комерції, бізнесу та фермерства (правовий, соціально-психологічний, економічний та виробничий аспекти);

— розвиток професійних здібностей, відповідаючих зрушенням у промисловості та економіці в цілому, що дозволяють сформулювати конкурентно-

здатного українського працівника і підприємця;

— пошук та підтримка талановитої молоді;

— створення служби соціально-економічної підтримки молоді сім'ї;

— всебічне заохочування, стимулювання і законодавче закріплення сфери охорони праці та соціально-психологічного клімату на підприємствах усіх форм власності;

— стимулювання та підтримка розвитку соціальної сфери на приватних підприємствах;

— вдосконалення організації та соціології праці на українських приватних та державних підприємствах, сприяння заходам по підвищенню добробуту з метою покращення виробничої діяльності виконавців та керівників;

— обмеження самоексплуатації, особливо у фермерстві та сімейному бізнесі;

— законодавче та моральне обмеження експлуатації через прийняття Закону про працю, пенсії, трудові угоди між урядом, бізнесом та профспілками;

— взаємозв'язок тріади: екологія — сім'я — діти як основи відродження здорової української нації;

— відродження соціальних функцій церкви, співучасть всіх конфесій та їх церков у благодійності;

— створення атмосфери психологічної терпимості до бідних та багатих, працюючих і непрацюючих;

— відродження традиційної української трудової моралі;

— відпрацювання етики українського чиновництва;

— розробка моделі моралі бізнесмена;

— створення системи соціально-психологічної реабілітації чорнобильців усіх категорій та їх дітей;

— розробка заходів та організація системи соціально-психологічної реабілітації та корекції безробітних;

— створення системи перекваліфікації безробітних та тих, кому загрожує безробіття з незалежних від них обставин;

— створення ефективної системи підготовки українського менеджменту;

— створення ефективної змішаної державно-приватної системи перекваліфікації робітників усіх галузей та кваліфікацій;

— соціально-психологічний захист фермерства;

— створення розвинутої системи соціальної допомоги безробітним;

— створення державної системи соціологічного моніторингу по проблемах соціально-трудових відносин та конфліктів;

— пошук альтернативних моделей використання жіночої праці у зв'язку із зростанням безробіття та необхідністю підтримки інституту української сім'ї;

— сприяння повноцінному та безболісному включенню молоді у соціально-професійну структуру українського суспільства, формування у неї цінностей професійно-трудової діяльності;

— ефективне вирішення проблем державних службовців похилого віку, особливо

керівників вищого та середнього рівня;

— створення ефективної та довготривалої етнополітики, що дозволяє відродити українську націю, а також повноцінно розвиватися національним меншинам;

— нейтралізація негативних аспектів маятникової міграції на Захід (розвал сім'ї, зріст злочинності, втрата зв'язку з Батьківщиною, відсутність соціального захисту, тощо);

— концентрація зусиль суспільства на проблемах ветеранів національно-визвольного руху та Другої світової війни;

— врахування специфіки соціального розвитку різних регіонів земель України;

— розробка заходів по вирішенню комплексу соціальних проблем, що пов'язані із нейтралізацією чи ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи;

— вдосконалення системи соціальної допомоги всім групам населення, що постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС, особливо активних ліквідаторів;

— створення ефективної пенитенціарної системи механізмів комплексної реабілітації колишніх засуджених;

— створення умов для укріплення взаєморозуміння між працею та капіталом;

— розробка механізмів приведення у відповідність попиту та пропозицій щодо робочої сили;

— нейтралізація негативних ефектів, що пов'язані із масовим і структурним, прихованим та явним безробіттям;

— розробка національної методики індексування рівня життя різних верств населення;

— створення об'єктивної системи соціальної статистики, що дозволяє своєчасно оцінювати ефективність соціальної політики та виявляти нові і старі соціально слабкі чи неблагополучні групи населення.

При вирішенні актуальних та потенціальних проблем соціального захисту необхідно: а) використовувати досвід старої системи соціального забезпечення; б) активно використовувати досвід західних країн із розвинутою системою соціального захисту; в) використовувати досвід, особливо у розробці механізмів соціальної підтримки (безробіття, інвалідність, охорона праці і т.п.), міжнародних організацій.

Маючи на меті підвищення ефективності соціальної безпеки України в умовах виживання, необхідно максимально демократизувати процес прийняття рішень по соціальних питаннях, консолідувати для вирішення соціальної програми всіх зацікавлених.

Прагнучи добитися підвищення ефективності у державному соціальному захисті, уряд зобов'язаний також: створювати сприятливі фінансові умови (пільги і т.ін.) для тієї частини українського та міжнародного бізнесу, що готова підтримувати соціальні програми та створювати нові додаткові робочі місця, а також брати участь у перекваліфікації робітників, службовців та менеджерів.